

Πολυμερής βαλκανική συνεργασία 1961-1966: οι διασκέψεις των κινήσεων βαλκανικής συνεννόησης

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΛΑΝΤΕΝ

ΜΕ ΤΑ κοσμογονικά γεγονότα των τελευταίων ετών στην περιοχή μας και στην Ευρώπη, η βαλκανική πολιτική καταλαμβάνει και πάλι κεντρική θέση στις προτεραιότητες της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, αλλά και στην προσοχή της κοινής γνώμης. Η Ελλάδα υποχρεώνεται να «προσγειωθεί» στον γεωγραφικό της χώρο, ύστερα από μια μακρά περίοδο στροφής προς την Ευρώπη. Και αν σήμερα μπορούμε όλοι να αναλογισθούμε πού θα βρισκόμασταν αν δεν είχαμε προχωρήσει γρήγορα στο δρόμο της ένταξης στην Κοινότητα (και τη Δύση), η «προσγείωση» στα Βαλκάνια δεν παύει να κινδυνεύει να είναι ανώμαλη: πρώτον, γιατί το έδαφος είναι πράγματι πολύ τραχύ, δεύτερον γιατί η χώρα μας, οικονομικά, πολιτικά, ακόμη και ηθικά, είναι εξασθενημένη και τείνει να περιθωριοποιηθεί έναντι της κοινοτικής Ευρώπης, και τρίτον, γιατί η βαλκανική μας πολιτική εξακολουθεί να εμπεριέχει στοιχεία αναχρονιστικά και αδιέξοδα.

Στις συνθήκες αυτές, αυξημένο είναι το ενδιαφέρον για τα ζητήματα της βαλκανικής συνεργασίας και για την ιστορία της. Δυστυχώς, οι σημερινές συνθήκες δεν προσφέρονται για άμεση ανάπτυξη της συνεργασίας αυτής, αφού προέχει η κατάσβεση των πυρκαγιών, ο τερματισμός της αιματοχυσίας και η παγίωση της ειρήνης, της ασφάλειας και της δημοκρατίας στην περιοχή. Κανείς δεν αμφιβάλλει όμως ότι η επίτευξη των παραπάνω στόχων συνδέεται και με την ανάπτυξη της ειρηνικής συνεργασίας ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη σε όλους τους τομείς. Βέβαια, η νέα συνεργασία είναι λιθανό να τεθεί με εντελώς νέους όρους, ιδίως σε σχέση με την εποχή που κυριαρχούσαν ο ψυχρός πόλεμος και τα κομμουνιστικά καθεστώτα σε τέσσερις από τις έξι βαλκανικές χώρες. Παρ' όλα αυτά, η γνώση της ιστορίας της βαλκανικής συνεργασίας, πρόσφατης και απώτερης, μπορεί να βοηθήσει και στην κατανόηση των σημερινών δεδομένων. Μια μικρή συμβολή στη γνώση αυτής της ιστορίας αποτελεί και το παρόν κείμενο.

Οι έξι διασκέψεις των Κινήσεων Βαλκανικής Συνεργασίας και Συνεννόησης την περίοδο 1961-1966 υπήρξαν η βασικότερη μορφή πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας σε μη κυβερνητικό επίπεδο κατά τη μεταπολεμική περίοδο και ως το

πραξικόπημα του Απριλίου 1967. Οι συναντήσεις αυτές, όπως και η δημιουργία των εθνικών επιτροπών που συμμετείχαν, αποτελούσαν μέρος της βαλκανικής πολιτικής του σοβιετικού συνασπισμού, έπαιξαν όμως σε κάποιο βαθμό και το ρόλο ενός ημιεπίσημου διαύλου επικοινωνίας ανάμεσα στα βαλκανικά κομμουνιστικά καθεστώτα και την Ελλάδα. Εξάλλου, στις συσκέψεις αυτές αντανακλώνταν και οι πολύπλοκες «ενδοκομμουνιστικές» βαλκανικές αντιθέσεις της εποχής. Στο κείμενο που ακολουθεί, περιγράφονται οι έξι αυτές βαλκανικές συσκέψεις, και εντάσσονται στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο της εποχής τους. Έμφαση δίνεται στα ζητήματα οικονομικής συνεργασίας, που θίχτηκαν στις συναντήσεις αυτές.¹

Το ευρύτερο πλαίσιο και η συγκρότηση των Επιτροπών Βαλκανικής Συνεννόησης

Κατά την περίοδο 1957-59, η Ρουμανία, η Βουλγαρία και η ΕΣΣΔ κεντρικό στόχο στα Βαλκάνια είχαν την επίτευξη πολυμερών συμφωνιών που θα δημιουργούσαν μια «ζώνη ειρήνης» στα Βαλκάνια (ή και στην Αδριατική), χωρίς πυρηνικά όπλα και πυραύλους και με ανάπτυξη της πολυμερούς συνεργασίας σε διάφορους τομείς. Προς το σκοπό αυτό υπέβαλαν σειρά προτάσεων, με πιο γνωστή τη ρουμανική «πρόταση Στοιικά», το Σεπτέμβριο 1957.²

Οι προτάσεις αυτές συνάντησαν τη σταθερή άρνηση της Δύσης, που θεωρούσε ότι η στρατηγική των περιφερειακών συμφωνιών αποπλίσμου αποσκοπούσε στη «φινλανδοποίηση» της Ευρώπης. Έτσι, τόσο η ελληνική όσο και η τουρκική κυβέρνηση αντέδρασαν αρνητικά σε όλες τις σχετικές προτάσεις. Η Ελλάδα μάλιστα προέβαλε επιπλέον και το γεγονός των εκκρεμοτήτων στις σχέσεις της με την Αλβανία («εμπόλεμο», Βορειοηπειρωτικό) και τη Βουλγαρία (καταβολή των επανορθώσεων βάσει της Συνθήκης των Παρισίων του 1947).

Η Γιουγκοσλαβία συμφώνησε γενικά με τις προτάσεις του σοβιετικού συνασπισμού, παρά το γεγονός ότι την περίοδο 1958-61 βρισκόταν σε οξεία διαμάχη με τη Μόσχα. Πάντως, δεν έδειξε μεγάλο ζήλο. Τέλος, η Αλβανία συμφώνησε αρχικά με τις προτάσεις αυτές, στην πορεία όμως, κατά τη ρήξη με τη Μόσχα το 1960-61, αρ-

χισε να καταγγέλλει την ΕΣΣΔ και τους συμμάχους της για υποχωρητικότητα έναντι της Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας.

Στην Ελλάδα το σύνθημα της απολυρηνικοποιημένης και απύραυλης Βαλκανικής καταλαμβάνει κεντρική θέση στην πολιτική της ΕΔΑ (και του εκτός νόμου ΚΚΕ), αλλά έχει σχετικά μικρή απήχηση στον υπόλοιπο πολιτικό κόσμο, με ορισμένες αξιοπρόσεκτες εξαιρέσεις (Σ. Βενιζέλος, Σπ. Μαρκεζίνης). Εξάλλου, η Αριστερά πρωταγωνιστεί και στην υπόθεση για την ανάπτυξη της συνεργασίας με τους Βαλκάνιους γείτονες (κυρίως τη Βουλγαρία) και καταγγέλλει την κυβέρνηση για την αρνητική της στάση.

Στις συνθήκες αυτές, και ενώ κάθε πολυμερής διακυβερνητική συνεργασία στα Βαλκάνια παρεμποδίζεται από την άρνηση της Ελλάδας και της Τουρκίας,³ οι χώρες του σοβιετικού συνασπισμού προσπαθούν να προβάλλουν τις προτάσεις τους στη διεθνή κοινή γνώμη, και ιδιαίτερα στην ελληνική, αναπτύσσοντας μορφές συνεργασίας σε μη κυβερνητικό επίπεδο. Στην προσπάθειά τους αυτή έχουν πολύτιμο συνεργάτη την ελληνική Αριστερά, που είναι ευθυγραμμισμένη με τη σοβιετική πολιτική. Αντίθετα, στην Τουρκία δεν υπάρχει νόμιμη Αριστερά που να μπορεί να συμμετάσχει.

Η ίδρυση των Κινήσεων Βαλκανικής Συνεννόησης και Συνεργασίας εντάσσεται, συνεπώς, στην πρωτοβουλία του σοβιετικού συνασπισμού να στηρίξει τις προτάσεις του που αφορούν την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, και οι οποίες διατυπώνονται από το δεύτερο εξάμηνο του 1957. Στην Ελλάδα, η πρωτοβουλία αναλήφθηκε από την Αριστερά, σε στενή συνεννόηση φαίνεται με τη βουλγαρική πρεσβεία. Όπως διηγείται στα απομνημονεύματά του ο Βούλγαρος, επιτετραμμένος τότε, Κ. Lambrev, από τις αρχές του 1958 συνεργάστηκε με τους Σταμάτη Μερχούρη, τότε βουλευτή συνεργαζόμενο με την ΕΔΑ, και Περικλή Αργυρόπουλο, πρώην υπουργό Εξωτερικών, για την οργάνωση τέτοιου κινήματος. Η ίδρυση της επιτροπής και η σύγκληση διεθνών διασκέψεων προϋπέθετε τη σιωπηρή, τουλάχιστον, συναίνεση της ελληνικής κυβέρνησης· πράγμα όχι εύκολο, αφού οι πρωτοβουλίες αυτές στην ουσία υπονόμευαν την κυβερνητική και συμμαχική γραμμή για άρνηση σε κάθε πολυμερή βαλκανική συνεργασία. Τελικά, και ύστερα από επανειλημμένες κρούσεις στο υπουργείο Εξωτερικών, η άτυπη άδεια δόθηκε από τον ίδιο τον υπουργό Αβέρωφ. Έτσι, τον Ιούλιο 1959 ιδρύθηκε η Ελληνική Κίνηση για τη Βαλκανική Συνεννόηση, με πρόεδρο τον Στ. Μερχούρη.⁴

Την ίδρυση της ελληνικής επιτροπής ακολουθήσαν ιδρύσεις επιτροπών στις

βαλκανικές χώρες του σοβιετικού συνασπισμού: Στις 29-12-1959 ιδρύεται η Βουλγαρική Επιτροπή για τη Βαλκανική Συνεργασία με πρόεδρο τον ακαδημαϊκό S. Gaponski, στις 9-1-1960 η Αλβανική Επιτροπή για τη Συνεργασία και τη Συνεννόηση ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες, με

πρόεδρο τον βουλευτή Κ. Harito, και στις 18-1-1960 η Ρουμανική Επιτροπή Συνεργασίας και Συνεννόησης ανάμεσα στους λαούς των Βαλκανίων, υπό τον καθηγητή M. Ghelmegeanu. Στη Γιουγκοσλαβία δεν ιδρύεται βαλκανική επιτροπή, τις σχετικές όμως επαφές και συνεννοήσεις που αρχίζουν το 1960 όταν αναθερμαίνονται οι σχέσεις με τη Μόσχα, τις αναλαμβάνει το βαλκανικό τμήμα της Γιουγκοσλαβικής Ένωσης για την ειρήνη, την ανεξαρτησία και την ισότητα ανάμεσα στους λαούς. Τέλος, στην Τουρκία δεν μπόρεσε να ιδρυθεί εθνική επιτροπή.⁵

Η Α' Διάσκεψη (Αθήνα, Απρίλιος 1961)⁶

Χρειάστηκε πάνω από ένας χρόνος για να γίνει δυνατή η σύγκληση της Α' Βαλκανικής Διάσκεψης. Η διάσκεψη συνήλθε τελικά στην Αθήνα στις 15-18 Απριλίου 1961. Σε αυτή μετείχαν εκπρόσωποι της Ελλάδας, της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η αλβανική αντιπροσωπεία δεν μπόρεσε να έλθει, καθώς η ελληνική κυβέρνηση δεν της χορήγησε την απαραίτητη βίζα.

Το γενικότερο κλίμα κατά την περίοδο που συνέρχεται η διάσκεψη είναι κάθε άλλο παρά ευνοϊκό. Οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης επιδεινώνονται σταθερά, μετά την αποτυχία της συνόδου κορυφής το Μάιο 1960. Το πρώτο τετράμηνο του 1961 έχουμε την κρίση στο Κογκό, ενώ ταυτόχρονα

«πλήν μιας» εξέφρασαν τη ζωνρή θλίψη τους για το γεγονός ότι δεν κατέστη δυνατή η συμμετοχή της Αλβανίας. Ύπενθυμίζεται ότι το Φεβρουάριο, στο 4ο Συνέδριο του αλβανικού ΚΚ, είχε «αποκαλυφθεί» συνωμοσία για την «εξάλειψη της ΛΔ Αλβανίας» και οι υπαίτιοι, που δικά-

χακτήριζε τη διάσκεψη η *Βραδυνή*, σε σχόλιό της με τον τίτλο «Ύποπτοι σκοποί», υπενθυμίζοντας ότι η Βουλγαρία είχε πρόσφατα αρνηθεί να πληρώσει τις πολεμικές επανορθώσεις, ενώ δεν έπανε να στέλνει κατασκόπους στην Ελλάδα.⁹

με τη διάσκεψη εκδηλώνεται η οργανωμένη από τη CIA απόβαση στον Κόλπο των Χοίρων, στην Κούβα. Συσσωρεύονται και τα σύννεφα που οδήγησαν λίγο αργότερα στην κρίση του Βερολίνου. Στην Ελλάδα, έχει μόλις μονογραφηθεί η συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ, εναντίον της οποίας μαίνεται η Αριστερά. Σε αδιέξοδο βρίσκονται και οι σχέσεις με τη Βουλγαρία, ύστερα από τη διακοπή των διαπραγματεύσεων για τις επανορθώσεις, τον Ιανουάριο. Τέλος, όπως θα αναφερθεί και παρακάτω, οι πρώτες φάσεις της ρήξης της Αλβανίας με τη Μόσχα οδηγούν σε παραπέρα όξυνση των αλβανογιουγκοσλαβικών σχέσεων, ενώ ταυτόχρονα δεν έχει αρχίσει ακόμη η αναθέρμανση των σχέσεων του Βελιγραδίου με τον σοβιετικό συνασπισμό.

Η συνάντηση των Αθηνών υπήρξε δύσκολη, λόγω διαφορών που ανέκυψαν ανάμεσα στη γιουγκοσλαβική και τις υπόλοιπες αντιπροσωπείες, με αποτέλεσμα το τελικό ανακοινωθέν που εκδόθηκε να είναι λακωνικό. Η *Αυγή* προσπαθούσε να διασκεδάσει την εντύπωση των διενέξεων μιλώντας για «εγκαρδιότητα» και «καλή θέληση» και για «ιδιαιτέρως καρποφόρες» συζητήσεις, η ίδια όμως μία ημέρα νωρίτερα ανέφερε «αναμφισβήτητες δυσχέρειες και διαφορές απόψεων σε ορισμένα θέματα».

Μία από αυτές τις διαφορές μάλλον ήταν η στάση απέναντι στην Αλβανία, καθώς η *Αυγή* σημείωνε ότι, σύμφωνα με πληροφορίες της, όλες οι αντιπροσωπείες

στηκαν, καταδικάστηκαν και εκτελέστηκαν μερικούς μήνες μετά, θεωρήθηκαν πράκτορες της Γιουγκοσλαβίας, της Ελλάδας και των ΗΠΑ. Οι «αποκαλύψεις» αυτές ήταν μέρος των εκκαθαρίσεων που έκανε το καθεστώς Hoxha στο πλαίσιο της ρήξης με τη Μόσχα, και τα φιλοσοβιετικά κόμματα (περιλαμβανομένου και του ΚΚΕ) είχαν αρνηθεί να δεχθούν την αλβανική εκδοχή για τη «συνωμοσία». Παρ' όλα αυτά, η ρήξη με τα Τίρανα δεν έχει ακόμη δημοσιοποιηθεί, ενώ και η προσέγγιση με το Βελιγράδι ήταν ακόμη στα πρώτα της βήματα. Έτσι, οι φιλοσοβιετικές αντιπροσωπείες στη διάσκεψη δεν ακολουθούν τη γιουγκοσλαβική σε επιθέσεις κατά του αλβανικού καθεστώτος.

Το κοινό ανακοινωθέν της συνάντησης¹⁰ αναφέρει ότι οι αντιπροσωπείες εξέτασαν τους δρόμους και τα μέσα για την ανάπτυξη των σχέσεων στα Βαλκάνια και υποστήριξαν τις πρωτοβουλίες για απύραυλη βαλκανική ζώνη ειρήνης. Αναγνωρίζει την ύπαρξη δυσκολιών στην ανάπτυξη της συνεργασίας και διαδηλώνει την κοινή θέληση για την υπέρβασή τους, καθόσον υπάρχουν και οι αντικειμενικές βάσεις για την ανάπτυξη αυτή. Το ανακοινωθέν παραπέμπει εξάλλου στις αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης και της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών. Τέλος, συμφωνήθηκε να γίνει μια δεύτερη συνάντηση στη Σόφια. Στη διάσκεψη έστειλε χαίρετιστήριο μήνυμα ο Βούλγαρος πρωθυπουργός Yugov.

«Το ολιγώτερον θραεσία πρόκλησι»

Η Β' Διάσκεψη (Σόφια, Μάρτιος 1962)¹⁰

Η Β' Βαλκανική Διάσκεψη είχε αρχικά οριστεί για τις 28 Σεπτεμβρίου 1961, αλλά αναβλήθηκε και πραγματοποιήθηκε τελικά στις 10-13 Μαρτίου 1962. Οι λόγοι της αναβολής ήταν φαίνεται τα εμπόδια που έθεταν οι ελληνικές αρχές στη μετάβαση της ελληνικής αντιπροσωπείας στη Σόφια, αλλά και οι αντιρρήσεις της Γιουγκοσλαβίας στη συμμετοχή της Αλβανίας.¹¹

Η περίοδος στην οποία συγκαλείται η διάσκεψη είναι αρκετά αντιφατική. Έχει μεν ξεπεραστεί η κρίση στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και στα Βαλκάνια το καλοκαίρι του 1961 (κρίση Βερολίνου κ.λπ.), και το 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (Οκτώβριος 1961) προοιωνίζεται μια νέα «τήξη των πάγων». Όμως, ταυτόχρονα, στα Βαλκάνια επικρατεί μεγάλη αβεβαιότητα: η Αλβανία έρχεται σε ανοιχτή ρήξη με τη Μόσχα και είναι ακόμη ασαφές προς τα πού θα στραφεί (βλέπε αμέσως παρακάτω)· η Γιουγκοσλαβία φαίνεται να προσεγγίζει πάλι τη Σοβιετική Ένωση, κάτι που προκαλεί ανησυχίες στην Ουάσιγκτον και συμβάλλει στο ξέσπασμα μιας κρίσης με την Ελλάδα γύρω από το Μακεδονικό. Τέλος, η Βουλγαρία βλέπει αμήχανη τη σοβιετογιουγκοσλαβική προσέγγιση, που την αφήνει μετέωρη στη δική της διαμάχη με το Βελιγράδι.

Το ζήτημα της αλβανικής συμμετοχής στη συνάντηση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς βρισκόμαστε στην περίοδο ακριβώς όπου ξεσπά ανοιχτά η διαμάχη Τιράνων-Μόσχας:

Κατ' αρχήν, οι γιουγκοσλαβικές αντιρρήσεις στην αλβανική συμμετοχή οφείλονταν προφανώς στην παραπέρα επιδείνωση των ήδη κακών σχέσεων Τιράνων-Βελιγραδίου, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1961. Όμως, ως το φθινόπωρο, το φιλοσοβιετικό μπλοκ αντιστοχόταν στο γιουγκοσλαβικό βέτο για τη συμμετοχή της Αλβανίας, με αποτέλεσμα να αναβληθεί η διάσκεψη. Ωστόσο, τον Οκτώβριο 1961, στο 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ο Ν. Χρουστσόφ καταγγέλλει δημόσια την αλβανική ηγεσία, και το Δεκέμβριο διακόπτει τις διπλωματικές σχέσεις με τα Τίρανα. Έτσι, η Β' Βαλκανική Διάσκεψη πραγματοποιείται το Μάρτιο 1962, χωρίς καν να ειδοποιηθεί η αλβανική επιτροπή, που έμαθε τη σύγκληση «από τα πρακτορεία».¹² Σε ανταπόκρισή της από τη Σόφια μάλιστα η *Αυγή*, επικαλούμενη επίσημη

πηγή της οργανώτριας βουλγαρικής επιτροπής, έγραφε ότι η Αλβανία δεν είχε προσκληθεί επειδή δεν είχε συμμετάσχει στην πρώτη διάσκεψη των Αθηνών!¹³

Η Αλβανία διαμαρτυρήθηκε έντονα για τον αποκλεισμό της. Σε δήλωση της αλβανικής επιτροπής καταγγέλλεται η διάσκεψη ως «αντικανονική και αντίθετη προς το πνεύμα του κινήματος», ενώ οι επιτροπές της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Ελλάδας κατηγορούνται ότι «ακολουθούν τον χωρίς αρχές δρόμο των αντιαλβανικών επιθέσεων και συκοφαντιών του Ν. Χρουστώφ».¹⁴ Σε ανάλογο τόνο, άρθρο της *Zëri i Popullit*, οργάνου του αλβανικού ΚΚ, σημειώνει ότι «η στάση αυτή [της βουλγαρικής, ρουμανικής και ελληνικής επιτροπής, που “συνθηκολόγησαν” στις γιουγκοσλαβικές απαιτήσεις] μπορεί να χαιρετισθεί μόνο από όσους ενδιαφέρονται να διαιρέσουν τις δυνάμεις της ειρήνης, της δημοκρατίας και της προόδου [...], και κατά πρώτο λόγο από τους Αμερικανούς ιμπεριαλιστές, για λογαριασμό των οποίων δρουν οι κυρίαρχοι κύκλοι του Βελιγραδίου και της Αθήνας».¹⁵

Στη δεύτερη διάσκεψη συμμετέσχε ως παρατηρητής και αντιπροσωπεία της Κύπρου. Φαίνεται ότι είχε προσκληθεί και η Τουρκία, η οποία όμως δεν έλαβε μέρος.¹⁶ Εκτός από την εισήγηση του Βούλγαρου προέδρου της επιτροπής Ganovski με θέμα την «Ειρηνική συνύπαρξη στα Βαλκάνια», υπήρχε και εισήγηση του Στ. Μερκούρη με «Συγκεκριμένα μέτρα για την πραγματοποίηση της ειρηνικής συνύπαρξης στα Βαλκάνια». Στη διάσκεψη αυτή ρίχτηκαν οι ιδέες για ίδρυση ενός ινστιτούτου βαλκανικών ερευνών και για σύγκληση διάσκεψης οικονομικών εμπειρογνομόνων, καθώς και συναντήσεων επισημόνων, τεχνικών, γιατρών και ιστορικών. Ο Εμ. Κοθρής που συμμετείχε στην ελληνική αντιπροσωπεία, πρότεινε κοινά ελληνοβουλγαρικά αρδευτικά έργα και αποκατάσταση των άμεσων ταχυδρομικών, τηλεγραφικών και σιδηροδρομικών επικοινωνιών ανάμεσα στις δύο χώρες.¹⁷ Το κοινό ανακοινωθέν επαναλαμβάνει τις αρχές που αναφέρονταν στο ανακοινωθέν της πρώτης συνάντησης, προσθέτοντας και την αρχή της μη ανάμειξης στα εσωτερικά κάθε κράτους. Γίνεται επίσης ειδική αναφορά στη διάσκεψη για τον αφοπλισμό, που θα άρχιζε τις μέρες εκείνες στη Γενεύη, και δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε συγκεκριμένα ζητήματα συνεργασίας, κάτι που προκύπτει και από την εισήγηση Μερκούρη, ενώ επαναλαμβάνεται φυσικά η στήριξη των προτάσεων για μετατροπή των Βαλκανίων σε αποπυρηνικοποιημένη «ζώνη ειρήνης». Αποφασίστηκε, τέλος, η τρίτη διάσκεψη να συγκληθεί το 1963 στο Βουκουρέστι. Τη συνάντηση χαιρέτισαν με μηνύματά τους μεταξύ άλλων ο Βούλγαρος και ο Ρουμάνος πρωθυπουργός.

Πάντως, αρνητικά επέδρασε στο κλίμα της σύσκεψης η ελληνογιουγκοσλαβική κρίση για το Μακεδονικό, καθώς στη διάρκεια των εργασιών της συνόδου συνέπεσε να ανακοινώσει η ελληνική κυβέρνηση την αναστολή της συμφωνίας για μεθοριακή επικοινωνία.¹⁸

«Γίνεται ολοένα πιο φανερό», συμπέρανε Σοβιετικός σχολιαστής εντάσσοντας τη διάσκεψη στη στρατηγική της χώρας του, «ότι είναι αναγκαίες οι συνομιλίες σε επίσημο επίπεδο για να πραγματοποιηθεί η επιθυμία των βαλκανικών λαών για ειρήνη και φιλική συνεργασία».¹⁹

Η Γ' Διάσκεψη (Βουκουρέστι, Μάιος 1963)²⁰

Η Γ' Βαλκανική Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι στις 27-29 Μαΐου 1963, σε ένα βελτιωμένο διεθνές και βαλκανικό κλίμα. Στο διεθνές επίπεδο, μετά την κρίση της Κούβας τον Οκτώβριο 1962, οι σχέσεις Ανατολής-Δύσης φαίνεται να έχουν μπει σταθερά στο δρόμο της ύφεσης με την κοινή προσπάθεια Κένεντι και Χρουστώφ, και επίκειται η υπογραφή της συνθήκης για απαγόρευση των πυρηνικών δοκιμών στην ατμόσφαιρα (Αύγουστος). Στα Βαλκάνια, με εξαίρεση την Αλβανία που αυτοαπομονώνεται, η ατμόσφαιρα βελτιώνεται σταθερά: μεταξύ άλλων, η Ελλάδα και η Βουλγαρία είναι πλέον σαφώς στο δρόμο της ομαλοποίησης των σχέσεών τους, ενώ και η ελληνογιουγκοσλαβική κρίση έχει ουσιαστικά ξεπεραστεί από το τέλος του 1962. Στοιχείο τριβών έχει αρχίσει να είναι η τάση ανεξαρτητοποίησης της Ρουμανίας από τη Μόσχα. Στην Ελλάδα, τις ίδιες μέρες που συνέρχεται η διάσκεψη δολοφονείται ο Γρ. Λαμπράκης, και υπάρχουν

ήδη τα σημάδια ότι η οκταετία της ΕΡΕ πλησιάζει στο τέλος της.

Η διάσκεψη του Βουκουρεστίου δεν παρουσιάζει νέα σημαντικά στοιχεία. Συμμετέχει ως παρατηρητής εκτός από την κυπριακή και μία ιταλική αντιπροσωπεία. Αντίθετα, η προσπάθεια της ρουμα-

για τη βαλκανική συνεργασία.²² Μια γιουγκοσλαβική παρέμβαση τόνιζε την ύπαρξη σημαντικών περιθωρίων για την ανάπτυξη και τη συμβολή της διαβαλκανικής συνεργασίας στην οικονομική ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών. Το γιουγκοσλαβικό κείμενο ξεχώριζε τρεις τομείς συνεργασίας που παρουσίαζαν ενδιαφέρον, εκτός από το εμπόριο: την από κοινού εκτέλεση μεγάλων έργων, την τεχνική συνεργασία, και τη συνεργασία για εξαγωγές σε τρίτες αγορές.²³

Διασκέψεις των Κινημάτων Βαλκανικής Συνεργασίας και Συνεννόησης 1961-1966

Α'	15-18 Απριλίου 1961	Αθήνα
Β'	10-13 Μαρτίου 1962	Σόφια
Γ'	27-29 Μαΐου 1963	Βουκουρέστι
Δ'	8-10 Ιουνίου 1964	Βελιγράδι
Ε'	10-13 Μαΐου 1965	Αθήνα
ΣΤ'	23-25 Μαΐου 1966	Σόφια

Επικεφαλής εθνικών αντιπροσωπειών

Ελλάδα:	Στ. Μερκούρης
Βουλγαρία:	S. Ganovski (Α'Ε'), S. Vasev (ΣΤ')
Ρουμανία:	M. Ghelmegeanu
Γιουγκοσλαβία:	K. Boulaić (Α'), D. Vidić (Β'), L. Mojsos (Γ'-Ε'), N. Vujanović (ΣΤ')

Η Δ' Διάσκεψη (Βελιγράδι, Ιούνιος 1964)²⁴

Η Δ' Βαλκανική Διάσκεψη συνήλθε στο Βελιγράδι στις 8-10 Ιουνίου 1964. Το κλίμα στη Βαλκανική είναι και πάλι βελτιωμένο: κύριος παράγοντας η πρόσφατη νίκη της Ένωσης Κέντρου στην Ελλάδα και οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις που οδηγούν είκοσι μέρες μετά τη διάσκεψη σε σύναψη σειράς συμφωνιών, με τις οποίες ομαλοποιούνται πλήρως οι σχέσεις Αθήνας-Σόφιας. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η κρίση στην Κύπρο, που φέρνει σύννεφα και στα Βαλκάνια διαμέσου των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Εξάλλου, οι εκδηλώσεις ανεξαρτητοποίησης της Ρουμανίας βρίσκονται στο αποκορύφωμά τους,²⁵ πράγμα που οπωσδήποτε προκαλεί κάποια ένταση στις σχέσεις με τη Βουλγαρία αλλά και με την ελληνική Αριστερά, που ελέγχει την ελληνική επιτροπή.

Στη Διάσκεψη του Βελιγραδίου, την κεντρική εισήγηση με θέμα «Μέσα και μέθοδοι για τη διεύρυνση της συνεργασίας ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες υπό τις σημερινές συνθήκες» παρουσίασε η γιουγκοσλαβική αντιπροσωπεία.²⁶ Η ελληνική αντιπροσωπεία²⁶ παρουσίασε εισήγηση για την οικονομική συνεργασία, η βουλγαρική για τη συνεργασία στον τομέα της επιστήμης και του πολιτισμού, ενώ η ρουμανική για τη δραστηριότητα των μαζικών οργανώσεων και φορέων. Αρκετά συζητήθηκαν τα ζητήματα οικονομικής συνεργασίας, όπου τόσο η ελληνική όσο και η βουλγαρική πλευρά τόνισαν την ανάγκη να αναπτυχθεί η συνεργασία στον τομέα της υδροοικονομίας, καθώς και στους τομείς των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών. Εξετάστηκαν επίσης και οι δυνατότητες συνεργασίας των οικονομολόγων των βαλκανικών χωρών. Η επίκαιρη τότε κρίση στην Κύπρο φαίνεται ότι απασχόλησε αρκετούς ομιλητές, που υποστήριξαν γενικά τις ελληνικές θέσεις, ενώ η ελληνική αντιπροσωπεία και οι Κύπριοι παρατηρητές ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στο ζήτημα αυτό. Το ανακοινωθέν δεν φαίνεται να περιείχε σημαντικά νέα στοιχεία σε σχέση με τα προηγούμενα.

νικής πλευράς να συμμετάσχει και η Αλβανία φαίνεται πως έμεινε χωρίς ανταπόκριση από τα Τίρανα.²¹ Τη βασική εισήγηση παρουσίασε ο Ρουμάνος πρόεδρος Ghelmegeanu. Το ανακοινωθέν υποστηρίζει τις σοβιετικές θέσεις για γενικό και πλήρη αφοπλισμό, ενώ βέβαια επαναλαμβάνει την υποστήριξη στις προτάσεις για ζώνη ειρήνης στα Βαλκάνια. Εκφράζεται ικανοποίηση για διάφορες βαλκανικές δραστηριότητες που έχουν γίνει την προηγούμενη περίοδο (πολιτιστικές, αθλητικές κ.λπ.), και υποστηρίζεται ότι υπάρχουν δυνατότητες για ανάπτυξη της βαλκανικής συνεργασίας. Η επόμενη ετήσια συνάντηση ορίστηκε να γίνει στο Βελιγράδι. Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της ΕΣΣΔ, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, και ο πρόεδρος της ΕΔΑ Πασαλίδης.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι παρεμβάσεις που έγιναν για οικονομικά θέματα. Από μέρους της ελληνικής αντιπροσωπείας, ο Γ. Ευαγγελίδης αναφέρθηκε στις προπολεμικές ιδέες για οικονομική συνεργασία —μεταξύ άλλων, στο έργο του Ευ. Αβέρωφ για «Βαλκανική τελωνειακή ένωση»— και υποστήριξε τις δυνατότητες ανάπτυξης του εμπορίου, στη βάση ελληνικών αγροτικών εξαγωγών έναντι βιομηχανικών προϊόντων των βαλκανικών «σοσιαλιστικών» χωρών. Επίσης υποστήριξε τη συνεργασία στον τομέα των μεταφορών (ελληνική εμπορική ναυτιλία, ελληνικά λιμάνια, σιδηρόδρομοι). Τέλος, πρότεινε τη σύγκληση διάσκεψης οικονομολόγων

Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας.

Η Ε' Διάσκεψη (Αθήνα, Μάιος 1965)²⁷

Η Ε' Βαλκανική Διάσκεψη συγκαλείται στην Αθήνα στις 10-13 Μαΐου. Το γενικό-τερο διεθνές κλίμα έχει επιδεινωθεί, καθώς κλιμακώνεται ο πόλεμος του Βιετνάμ, ενώ πρόσφατη είναι και η αμερικανική εισβολή στον Άγιο Δομίνικο. Αντίθετα, στα Βαλκάνια η κατάσταση είναι ιδιαίτερα θετική, αν εξαιρέσουμε τις επιπτώσεις από τη συνεχιζόμενη κυπριακή κρίση. Πράγματι, μετά τις ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες τον Ιούλιο 1964, και τις ελληνογιουγκοσλαβικές το Νοέμβριο του ίδιου έτους,²⁸ καθώς και την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου στο Βελιγράδι το Φεβρουάριο του 1965, οι σχέσεις της Ελλάδας με τις δύο αυτές χώρες είναι στο απόγειό τους. Το κλίμα είναι εξάλλου καλό και στις σχέσεις ανάμεσα στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας. Εξάιρεση βέβαια αποτελεί η Αλβανία, ενώ και η ένταση στις σχέσεις της Ρουμανίας με τη Μόσχα βρίσκεται σε σχετική ύφεση μετά το 1964. Στην Ελλάδα, όπου προετοιμάζεται η ανατροπή της Ένωσης Κέντρου και η Δεξιά οργανώνει την αποσταθεροποίηση, το «λαϊκομετωπικό» πνεύμα που διαμορφώνεται «από τα κάτω» ευνοεί «συνοδοποριακές» κινήσεις, όπως αυτή της Επιτροπής Βαλκανικής Συνεργασίας.

Η Διάσκεψη του 1965 σηματοδοτεί ένα νέο βήμα στην πορεία των βαλκανικών επιτροπών. Εκτός από τις τέσσερις βαλκανικές χώρες συμμετείχαν και παρατηρητές από την Κύπρο.²⁹ Σε δηλώσεις του μετά τη διάσκεψη, ο Βούλγαρος Γαπονσκι έλεγε ότι θα έπρεπε να γίνει προσπάθεια προσέγγισης της Αλβανίας και της Τουρκίας. Τα οικονομικά θέματα απασχόλησαν σε σημαντικό βαθμό τις εργασίες της διάσκεψης, με εισηγήσεις και των τεσσάρων αντιπροσωπειών.³⁰ Ο Βούλγαρος εκπρόσωπος αναφέρθηκε στις δυνατότητες ανάπτυξης της ελληνοβουλγαρικής οικονομικής συνεργασίας στη βάση των συμφωνιών που είχαν υπογραφεί το 1964. Επίσης προτάθηκε η διεύρυνση της συνεργασίας και σε νέους τομείς όπως ο Τύπος, το ραδιόφωνο, η αυτοδιοίκηση, τα συνδικάτα κ.λπ. Αποφασίστηκε εξάλλου, με πρόταση του Στ. Μερκούρη, η προετοιμασία ενός βαλκανικού συνεδρίου. Η βουλγαρική αντιπροσωπεία τόνισε την ανάγκη η διμερής συνεργασία να επεκταθεί και σε πολυμερείς μορφές, εκφράζοντας έτσι μια νέα έμφαση της βουλγαρικής πολιτικής. Το κοινό ανακοινωθέν εμφανίζεται πιο «πολιτικοποιημένο» από τα προηγούμενα

και πάντα ευθυγραμμισμένο προς τη σοβιετική πολιτική: επεκτείνεται και πέρα από τα βαλκανικά θέματα («ζώνη ειρήνης» κ.λπ.), στο Κυπριακό, στα γεγονότα του Βιετνάμ και του Άγιου Δομίνικου, και στα είκοσι χρόνια της νίκης κατά του φασισμού.

Στη συνάντηση έστειλαν χαιρετιστήρια μηνύματα οι πρωθυπουργοί της Βουλγαρίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Η Αιγλή χαρακτήριζε το ανακοινωθέν «σημαντικότερο ντοκουμέντο», ενώ η κεντροαριστερή *Νέα Οικονομία* έγραφε ότι «αγκαλιάζει τους πόθους των λαών της Βαλκανικής χερσονήσου...» και θεωρούσε τη διάσκεψη «παρήγορο μήνυμα» και «αγωνιστική εκδήλωση και πίεση των "μικρών" για την ειρηνική συνύπαρξη και τον αφοπλισμό».³¹

Η ΣΤ' Διάσκεψη (Σόφια, Μάιος 1966)³²

Η έκτη –και τελευταία– διάσκεψη των βαλκανικών επιτροπών συνήλθε στη Σόφια στις 23-25 Μαΐου 1966. Συνήλθε σε μια περίοδο δυσχερειών στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης, λόγω κυρίως του πολέμου του Βιετνάμ, αλλά και εντάσεων στο εσωτερικό των δύο συνασπισμών (πολιτική De Gaulle στη Δύση, και ρουμανική πολιτική στην Ανατολή). Αντίθετα, στα Βαλκάνια το κλίμα παραμένει πολύ θετικό. Η ανατροπή της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου δεν επηρεάζει αισθητά τις σχέσεις με τους Βαλκάνιους γείτονες. Στην ομαλοποίηση με τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία προστίθεται τώρα και η σύσφιγξη των σχέσεων με τη Ρουμανία: προετοιμάζονται οι σχετικές διαπραγματεύσεις που έγιναν τον Αύγουστο και οδήγησαν στην υπογραφή σειράς συμφωνιών με την ευκαιρία της επίσκεψης του Ρουμάνου πρωθυπουργού Maurer στην Αθήνα, το Σεπτέμβριο. Βελτίωση παρουσιάζουν και οι σχέσεις της Τουρκίας με τις βαλκανικές χώρες, ενώ σχετική ύφεση υπάρχει και στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Τέλος κάποια ανοίγματα, που τελικά ναυάγησαν, γίνονται και για την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ Αθηνών και Τιράνων.

Η σύνοδος της Σόφιας αποτελεί συνέχεια των τάσεων που παρατηρήθηκαν στην προηγούμενη διάσκεψη των Αθηνών. Στη διάσκεψη είχε κληθεί και η αλβανική επιτροπή, η οποία ευχαρίστησε για την πρόταση και επιφυλάχθηκε να απαντήσει αφού θα μελετούσε την πολιτική εισηγήση. Τελικά δεν έλαβε μέρος στη σύσκεψη. Αντίθετα, ως συνήθως, έλαβε μέρος κυπριακή αντιπροσωπεία ως παρατηρητής. Χαιρετιστήρια μηνύματα έστειλαν οι πρωθυπουργοί της Βουλγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας, κα-

θώς και η σοβιετική κυβέρνηση.

Οι εισηγήσεις των εθνικών αντιπροσωπειών αναφέρονταν σε διάφορες πλευρές της βαλκανικής συνεργασίας: της ελληνικής αντιπροσωπείας στον αγροτικό τομέα, της ρουμανικής στον βιομηχανικό, της βουλγαρικής στον εμπορικό, και της Γιουγκοσλαβικής στη συνεργασία όσον αφορά τον πνευματικό και τουριστικό τομέα. Στις εργασίες της διάσκεψης ρίχθηκε και η ιδέα για δημιουργία «βαλκανικής κοινής αγοράς», προφανώς από τη βουλγαρική αντιπροσωπεία.³³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν οι προτάσεις του Στ. Μερκούρη για ίδρυση μόνιμης γραμματείας, αλλά και για διμερείς συναντήσεις ανάμεσα στους υπουργούς Εξωτερικών των βαλκανικών χωρών, που θα άνοιγαν το δρόμο για μια πολυμερή συνάντηση, αφού θα είχαν εκκαθαρισθεί οι διμερείς εκκρεμότητες.

Το ανακοινωθέν, ιδιαίτερα αναλυτικό αυτή τη φορά, περιέχει επιθέσεις εναντίον

το 1976, με πρόεδρο τον Εν. Κουλουμπή, και πραγματοποιήσε ορισμένες εκδηλώσεις τα επόμενα χρόνια. Όμως οι βαλκανικές διασκέψεις δεν επαναλήφθηκαν καθώς το ενδιαφέρον είχε πια στραφεί σε πρωτοβουλίες κυβερνητικού επιπέδου, που είχαν αναληφθεί από το 1975 (Σύσκεψη Αθηνών 1976). Εξάλλου, την περίοδο εκείνη η σοβιετική πολιτική, διαμέσου κυρίως της στάσης της Βουλγαρίας, εμφανίζεται αρνητική προς την πολυμερή βαλκανική συνεργασία.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Οι βαλκανικές διασκέψεις των ετών 1961-66 διαφέρουν ουσιαστικά από τις διασκέψεις των ετών 1930-34, που ήταν επίσης τυπικά συναντήσεις σε μη κυβερνητικό επίπεδο. Στις προπολεμικές διασκέψεις όλες οι εθνικές αντιπροσωπείες εκπροσώπουν στην ουσία τις κυβερνήσεις τους, και συνεπώς οι εργασίες λίγο απείχαν από αυτές των διακυβερνητικών συναντήσεων. Αντίθετα, στις διασκέψεις του 1960-66, μόνο οι αντιπροσωπείες των ανατολικών χωρών είναι οιονεί κυβερνητικές. Η ελληνική βαλκανική επιτροπή είναι κλασική «συνοδοιοπορική» οργάνωση και, φυσικά, η όλη δραστηριότητα στρέφεται στην ουσία εναντίον της πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης και της Δύσης, και κυριαρχεί το προπαγανδιστικό στοιχείο.

Από τον κυρίαρχο προπαγανδιστικό χαρακτήρα των διασκέψεων απορρέει και το γεγονός ότι, σε σύγκριση με τις προπολεμικές διασκέψεις αλλά και με τις μεταγενέστερες διακυβερνητικές συσκέψεις, παρουσιάζουν πολύ λιγότερο ενδιαφέρον από την άποψη των συγκεκριμένων προτάσεων συνεργασίας.³⁷ Επίσης, αν εξαιρέσουμε την αντανάκλαση ορισμένων «ενδοκομμουνιστικών» διενέξεων και διαφοροποιήσεων, οι εργασίες και τα συμπεράσματα των συσκέψεων δεν δυσκολεύονται να συγκλίνουν σε μια αντιδυτική γραμμή. Ιδιαίτερα από το 1962 και μετά, κυριαρχεί εμφανώς και ουσιαστικά ανεμπόδιστα η σοβιετική γραμμή. Ο διαβαλκανικός χαρακτήρας των διασκέψεων είναι συνεπώς ψευδεπίγραφος, αφού στην ουσία πρόκειται για διασκέψεις των κομμουνιστικών χωρών υπό τη σοβιετική ηγεμονία και με τη συμμετοχή της, επίσης φιλοσοβιετικής, ελληνικής Αριστεράς.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ότι οι συναντήσεις αυτές αποτελούσαν το μόνο σχεδόν περιφερειακό πολυμερές βήμα στο οποίο συμμετείχαν οι περισσότερες βαλκανικές χώρες σε μια περίοδο ψυχρού πολέμου και εντάσεων στα Βαλκάνια. Αποτελούσαν έτσι έναν ι-διόμορφο διάλογο επικοινωνίας, κατά βάση ανάμεσα στα κομμουνιστικά καθε-

στώτα και την Ελλάδα, που πιθανόν η ύπαρξή του να μην έβρισκε μονοσήμαντα αντίθετες και τις ελληνικές κυβερνήσεις. Αυτό εξηγεί και την ανοχή ή και έμμεση έγκριση των σχετικών δραστηριοτήτων από την κυβέρνηση της ΕΡΕ στα «δύσκολα χρόνια» 1958-61: συνεννοήσεις με Αβέρωφ, έκδοση βίζας στους Βαλκάνιους (πλην των Αλβανών) για συμμετοχή στη σύσκεψη της Αθήνας κ.λπ. Χαρακτηριστική είναι η επίσκεψη του Στ. Μερκούρη στην Αλβανία το Μάιο του 1962, κατά την οποία μετέφερε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ε. Χότζα, προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης για αποκατάσταση των σχέσεων.³⁸ Είναι ενδιαφέρον ότι η επίσκεψη, αυτή πραγματοποιείται δύο μόλις μήνες μετά την ανοιχτή ρήξη των βαλκανικών επιτροπών με την Αλβανία (μη πρόσκληση στη διάσκεψη της Σόφιας) και φαίνεται να εντάσσεται περισσότερο στους στόχους της ελληνικής παρά της σοβιετικής διπλωματίας.

Αξιοπρόσεκτος είναι επίσης ο ρόλος της ελληνικής Κίνησης για τη Βαλκανική Συνεννόηση στην ελληνογιουγκοσλαβική κρίση γύρω από το Μακεδονικό, που ξέσπασε στα μέσα Δεκεμβρίου 1961. Η Αριστερά στην Ελλάδα στάθηκε εξαιρετικά αμήχανη απέναντι στην κρίση αυτή, καθώς η εκδήλωσή της συμπίπτει αφ' ενός με τη νέα προσέγγιση Βελιγραδίου-Μόσχας που οδηγεί τις φιλοσοβιετικές δυνάμεις να εγκαταλείψουν βαθμιαία την αντιγιουγκοσλαβική πολεμική τους, αφ' ετέρου όμως βρισκόμαστε στην επαύριον των εκλογών της «βίας και της νοθείας» και η Ένωση Κέντρου έχει αρχίσει τον «ανένδοτο» κατηγορώντας, μεταξύ άλλων, την κυβέρνηση της ΕΡΕ για υποχωρητικότητα στο Μακεδονικό. Αν σε αυτά προστεθούν η μεγάλη εναισθησία της Αριστεράς για το Μακεδονικό, λόγω παρελθόντος, και η καθυστέρηση της Βουλγαρίας να ευθυγραμμισθεί με τη νέα σοβιετική πολιτική, είναι κατανοητό γιατί η Αριστερά έκανε σχεδόν δύο εβδομάδες να τοποθετηθεί.

Η πρώτη τοποθέτηση της Αριστεράς ήρθε ακριβώς από την Κίνηση για τη Βαλκανική Συνεννόηση με δήλωση του Στ. Μερκούρη. Στη δήλωση αυτή η ευθύνη για την κρίση επιρροπείται στη Γιουγκοσλαβία, που κατηγορείται για «υποκίνηση θέματος υπάρξεως "μακεδονικής μειονότητας"», ενώ κατηγορείται και η κυβέρνηση διότι «δεν κατέβαλεν προσπάθειες όπως εκκαθάριση το θέμα αυτό, εφ' όσον εκ της Γιουγκοσλαβίας θεωρείται υφιστάμενον».³⁹ Λίγες ημέρες αργότερα όμως το ΚΚΕ, με σχόλιο του Ρ/Σ Φωνή της Αλήθειας, τοποθετείται καθαρά υπέρ των γιουγκοσλαβικών θέσεων.⁴⁰ Η ασυνήθιστη αυτή και όχι ασήμαντη για την εποχή διαφοροποίηση είναι πιθανό να αντανάκλαζε διχνομιές στο πλαίσιο του ΚΚΕ και της ΕΔΑ ή και αντίδραση των «συνοδοι-

τον «αμερικανικού ιμπεριαλισμού» για τη δράση του στο Βιετνάμ, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, καταδικάζει τον επανεξοπλισμό της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και αναφέρεται στο Κυπριακό, κάνοντας μνεία της αρχής της αυτοδιάθεσης. Επαναλαμβάνονται φυσικά οι θέσεις για την αποπυρηνικοποιημένη Βαλκανική, ενώ αφιερώνονται για πρώτη φορά ειδικές (γενικόλογες) παράγραφοι στη μορφωτική, οικονομική, αθλητική και τουριστική συνεργασία.³⁴

Επισημαίνεται η στάση της ρουμανικής αντιπροσωπείας που διαφώνησε με τη σύγκληση βαλκανικού συνεδρίου, εφόσον δεν εξασφαλιζόταν η συμμετοχή της Αλβανίας. Έτσι, στο ανακοινωθέν σημειώνεται η συμφωνία των αντιπροσωπειών «πάνω στη χρησιμότητα διεύρυνσης, στο προσεχές μέλλον, των αντιπροσωπειών στις συναντήσεις, έτσι ώστε να μπορέσει να ετοιμασθεί ένα βαλκανικό συνέδριο που θα αντιπροσωπεύει όλες τις βαλκανικές χώρες».³⁵

Στην έκτη διάσκεψη είχε αποφασισθεί η επόμενη συνάντηση να γίνει στο Βουκουρέστι το Σεπτέμβριο του 1967. Όμως μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, η Ελληνική Κίνηση διαλύθηκε από το στρατιωτικό καθεστώς. Έτσι, η ρουμανική επιτροπή που άλωστε, όπως είδαμε, είχε ήδη επιφυλάξεις για τη μη συμμετοχή όλων των βαλκανικών χωρών στις διαδικασίες αυτές, αποφάσισε να αναβάλει τη διάσκεψη.³⁶ Μια ελληνική επιτροπή βαλκανικής συνεργασίας επανιδρύθηκε

πόρων», σε κάθε περίπτωση όμως η Βαλκανική Επιτροπή δεν λειτούργησε εδώ ως φερέφωνο του κομμουνιστικού κόμματος.

Όπως είναι ευνόητο, ο ρόλος των βαλκανικών διασκέψεων ως ανεπίσημου διαύλου επικοινωνίας της Ελλάδας με τις βαλκανικές χώρες διαμέσου της ελληνικής Αριστεράς εντείνεται μετά το 1962, όταν αρχίζουν να «λιώνουν οι πάγοι», και ακόμη περισσότερο με την άνοδο στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί, τέλος, και το γεγονός ότι η απουσία της Τουρκίας σε συνδυασμό με τη στάση του σοβιετικού συνασπισμού αλλά και της Γιουγκοσλαβίας απέναντι στο Κυπριακό καθιστά τις συσκέψεις αυτές «συμφέρουσες», για την ελληνική διπλωματία στο εθνικό αυτό θέμα, ιδιαίτερα το 1958 (όταν έγιναν οι πρώτες διαβουλεύσεις) και μετά το 1963.⁴¹

Ο ρόλος των βαλκανικών διασκέψεων από το 1961 ως το 1966 γνωρίζει μια εξέλιξη που σχετίζεται με την εξέλιξη των στόχων των οργανωτών τους. Αν στο 1961 επιτυχία αποτελεί αυτή καθ' εαυτή η σύγκληση της σύσκεψης στην Αθήνα και η διακήρυξη της υποστήριξης των προτάσεων για την απύραυλη Βαλκανική, βαθμιαία δίνεται μεγαλύτερο βάρος στην προπαγάνδισή μορφών πολυμερούς συνεργασίας, ενώ η γενική ομογνωμία των συμμετεχόντων επιτρέπει και πιο «προωθημένες» πολιτικές τοποθετήσεις υπέρ των σοβιετικών θέσεων σε μη βαλκανικά θέματα.

Κατά την πρώτη περίοδο, η Βουλγαρία και η Ρουμανία είναι οι πιο δραστήριες στις κινήσεις βαλκανικής συνεργασίας, αλλά μετά το 1964 δίνεται η εντύπωση ότι πρωταγωνιστεί κυρίως η Βουλγαρία:

Πράγματι, η Σόφια από το 1965 αρχίζει να προωθεί έντονα την πολυμερή βαλκανική συνεργασία, με έμφαση μάλιστα στην οικονομική διάσταση, περιλαμβανομένης και της ιδέας της βαλκανικής κοινής αγοράς. Η δραστηριότητα αυτή της Σόφιας, στην οποία πολλοί θέλησαν να δουν μια προσπάθεια για απόκτηση βαθμών ελευθερίας από τη Μόσχα, στηρίχθηκε αρχικά και από τη σοβιετική ηγεσία. Ωστόσο, μετά τα γεγονότα της Τσεχοσλοβακίας του 1968 (αλλά ίσως και μετά το πραξικόπημα του 1967 στην Ελλάδα), η Μόσχα αναθεωρεί τη στάση της και επιβάλλει τη στροφή και στη σύμμαχό της. Έτσι, κατά τη δεκαετία του '70 η Βουλγαρία αντιτίθεται στην πολυμερή συνεργασία στα Βαλκάνια.

Αντίθετη είναι η διαδρομή που διανύει η πολιτική της Ρουμανίας. Το ρουμανικό καθεστώς φαίνεται να χάνει κάπως το ενδιαφέρον του για πολυμερή βαλκανικά σχήματα μετά τις κινήσεις ανεξαρτητοποίησης το 1964, στο βαθμό τουλάχιστον που αυτά προωθούν τις σοβιετικές πολιτικές. Αυτό εξηγεί την εμμονή στη συμμετο-

χή όλων των βαλκανικών χωρών, κάτι το οποίο στις συγκεκριμένες συνθήκες ή είναι ανέφικτο ή, αν πραγματοποιούνταν, θα άλλαζε ουσιαστικά το χαρακτήρα των συναντήσεων, αφού είναι βέβαιο ότι τουλάχιστον η Αλβανία δεν θα συναινούσε στη λειτουργία τους ως οργάνων της σοβιετικής πολιτικής. Το Βουκουρέστι αναγκάστηκε το ενδιαφέρον του για την πολυμερή συνεργασία στις αρχές της δεκαετίας του '70, αυτή τη φορά με κινεζική στήριξη και αντισοβιετική αιχμή. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι πηγές για τις βαλκανικές διασκέψεις 1961-66 είναι σχετικά περιορισμένες. Το άρθρο του Ρουμάνου C. Paraschiv (1989) είναι πιθανόν το πιο πλήρες, έχοντας όμως γραφεί την εποχή Ceausescu αποφεύγει ή «απαλείφει» όλα τα λεπτά σημεία, ενώ προβάλλει μονομερώς τη δραστηριότητα της χώρας του. Χρησιμοποιήσαμε επίσης δημοσιευμένα έγγραφα του βουλγαρικού υπουργείου Εξωτερικών [*Vnshna Politika na NRB* (1970)] και το βαλκανικό χρονικό του Βούλγαρου M. Lazarov (1974). Κύρια πηγή μας υπήρξε ωστόσο η αποδεκτίωση ελληνικών και ξένων εφημερίδων και περιοδικών της εποχής. Ορισμένα έγγραφα μας δόθηκαν από τη «Γιουγκοσλαβική Ένωση για την ειρήνη, την ανεξαρτησία και την ισότητα ανάμεσα στους λαούς», κατά την επίσκεψή μας στην έδρα της στο Βελιγράδι, τον Οκτώβριο του 1977. Τέλος, για μια παρουσίαση των τεσσάρων πρώτων συσκέψεων από την τουρκική σκοπιά, βλέπε Sander O. (1969), σελ. 160-163. Οι αναφορές στο ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο στα Βαλκάνια στην εργασία αυτή στηρίζονται στο έργο μου Βαλντέν Σ. (1991), και ειδικότερα στα κεφάλαια 6-7 και 12-14.
2. Από το όνομα του τότε πρωθυπουργού της Ρουμανίας.
3. Εξαίρεση αποτέλεσε η παλιότερη τριμερής βαλκανική συμμαχία Ελλάδα - Τουρκίας - Γιουγκοσλαβίας τα έτη 1953-55, που όμως δεν περιλάμβανε καμιά χώρα του ανατολικού συνασπισμού.
4. Lambrev K. (1973), σελ. 165-166. Ο Lambrev αναφέρει ότι η Επιτροπή ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1958, αλλά μάλλον κάνει λάθος κατά ένα έτος. Βλέπε Paraschiv C. (1989), σελ. 47, που δίνει για ημερομηνία ίδρυσης της ελληνικής επιτροπής τον Ιούλιο 1959. Το 1961, όταν συνήλθε η πρώτη διάσκεψη, η σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου της κίνησης ήταν η εξής: Στ. Μερκούρης (πρόεδρος), Π. Αργυρόπουλος (αντιπρόεδρος), Μ. Δραγούμης (γραμματέας) και Ι. Ευαγγελίδης, Ε. Ζαννής, Μιχ. Στεφανίδης, Χ. Ζαλοκώστα, Αγγ. Διαμαντόπουλος (μέλη) [Αιγλή 14-4-1961].
5. Paraschiv C. (1989), σελ. 47.
6. Αιγλή 14 ως 19-4-1961, και *Pravda* 20-4-1961. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 47-48.
7. Αιγλή 18 και 19-4-1961. Σημειώνεται πάν-

- τως ότι η παρεμπόδιση της άφιξης της αλβανικής αντιπροσωπείας δεν οδήγησε σε ματαίωση της διάσκεψης. Αντίθετα, τρία χρόνια νωρίτερα, όταν οι ελληνικές αρχές είχαν και πάλι αρνηθεί τη χορήγηση βίζας στην αλβανική αντιπροσωπεία σε μια Βαλκανική Συνδιάσκεψη που οργάνωσε το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, η Συνδιάσκεψη ματαιώθηκε (*Τεχνικά Χρονικά* τ. 145-146, 1 15-1-1958, σελ. 24). Προφανώς, η κρίση στις σχέσεις Μόσχας - Τιράνων είχε αμβλύνει την αλληλεγγύη των χωρών του συνασπισμού προς τα Τιράνα.
8. Το κείμενο μας δόθηκε από τη Γιουγκοσλαβική επιτροπή κατά την επίσκεψή μας στην έδρα της.
 9. Η *Βραδινή* 15-4-1961 (σχόλιο).
 10. Βλέπε το κοινό ανακοινωθέν που δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichesko Delo* 14-3-1962 και αναδημοσιεύθηκε ως το έγγραφο αρ. 223 στη συλλογή *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 1, σελ. 584-585. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 48-49, καθώς και το άρθρο του Σοβιετικού Kiossen D. (1962).
 11. Αυτό τουλάχιστον είχε πει ο πρόεδρος της βουλγαρικής επιτροπής Ganovski στον Αλβανό πρεσβευτή στη Σόφια, όπως αναφέρει η δήλωση της αλβανικής επιτροπής στην οποία θα αναφερόμαστε παρακάτω [*Déclaration du Comité Albanais pour la Compréhension Balkanique du 15 Mars 1962* (1962), σελ. 4].
 12. *Déclaration...*, ό.π., σελ. 6.
 13. *Αιγή* 10-3-1962. Η απίθανη αυτή δικαιολογία -αφού, όπως σημειώθηκε, η απουσία της Αλβανίας από τη διάσκεψη της Αθήνας οφειλόταν στην άρνηση χορήγησης βίζας από τις ελληνικές αρχές- επαναλαμβάνεται και στο ρουμανικό ιστορικό του Paraschiv C., σχεδόν τριάντα χρόνια αργότερα (ό.π., σελ. 47). Αντίθετα *Το Βήμα* (10-3-1962) έγραφε ότι η Αλβανία είχε αρνηθεί να μετέσχει λόγω των διαφορών της με τη Γιουγκοσλαβία.
 14. *Déclaration...*, ό.π., σελ. 6.
 15. *Zeri i Popullit* 18-3-1962: «On ne peut pas obtenir la compréhension balkanique en faisant des concessions aux révisionnistes yougoslaves». Γαλλική μετάφραση στις σελ. 8-18 της προσούρας *Déclaration...* (1962).
 16. Η πληροφορία για την πρόσκληση της Τουρκίας δίνεται στον Sander O. (1969, σελ. 161) που όμως δεν διευκρινίζει σε ποιον είχε απευθυνθεί η πρόσκληση αυτή.
 17. Kiossen D. (1962). Τα θέματα αυτά περιλαμβάνονται σε πολυάριθμες βουλγαρικές προτάσεις προς την ελληνική κυβέρνηση. Η Ελλάδα συνέδεε την αποκατάσταση τέτοιων σχέσεων με την επίλυση του ζητήματος των επανορθώσεων. Η λύση «πακέτο» δόθηκε με τις συμφωνίες του Ιουλίου 1964.
 18. Για τη διαφοροποιημένη θέση της ελληνικής Κίνησης Βαλκανικής Συνεννόησης έναντι του ΚΚΕ στο Μακεδονικό, βλέπε παρακάτω.
 19. Kiossen D., ό.π.
 20. Το κοινό ανακοινωθέν της δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichesko Delo* 30-5-1963 και αναπαράγεται ως έγγραφο αρ. 3 στο *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 2, σελ. 15-17. Βλέπε και Paraschiv C. (1989), σελ. 49-50.
 21. Αυτό αναφέρει ο Ρουμάνος C. Paraschiv (1989), σελ. 49. Είναι δε πιθανόν η ρουμανική πρωτοβουλία να εντάσσεται στις τάσεις αναπόδοσης του Βουλγαροεστίου από τη Μόσχα. Το Μάρτιο είχε επιστρέψει ο Ρουμάνος πρέσβης στα Τιράνα και είχε υπογράψει εμπορική συμφωνία ανάμεσα στις δύο χώρες. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο O. Sander (1969), σελ. 162.
 22. Ευαγγελίδης Γ. (1963).
 23. *Quelques aspects...* (1963).
 24. Βλέπε Paraschiv C. (1989), σελ. 50-52. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στη *Scinteia* 12-6-1964, όπως αναφέρει ο C. Paraschiv. Βλέπε και *Αιγή* 7 και 11-6-1964, *Το Βήμα* 10-6-1964, καθώς και το χαιρετιστήριο τηλεγράφημα του Βούλγαρου πρωθυπουργού T. Zhivkov που δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichesko Delo* 10-6-1964 και αναπαράγεται ως έγγραφο αρ. 30 στο *Vünshna Politika...* (1970), τ. 2, σελ. 107-108.
 25. Το Μάιο δημοσιεύεται η περιφημη «Δήλωση» του ρουμανικού ΚΚ, που θεωρήθηκε «μανιφέστο ανεξαρτησίας».
 26. Την ελληνική αντιπροσωπεία αποτελούσαν οι Στ. Μερχούρης, Π. Αργυρόπουλος, Γ. Ευαγγελίδης, Γ. Αλεξιάδης και Ν. Σολωμός (*Αιγή* 7-6-1964).
 27. Για τη διάσκεψη αυτή, βλέπε την εκτενή κάλυψη της *Αιγής* από 11 ως και 16-5-1965, *Το Βήμα* 11 και 13-5-1965, καθώς και Κολυβά Θ. (1965) και Paraschiv C. (1989), σελ. 52-53. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στην *Αιγή* 13-5-1965.
 28. «Η αίσια έκβαση των ελληνοβουλγαρικών και ελληνογιουγκοσλαβικών διαπραγματεύσεων είναι σε μεγάλο βαθμό καρπός των καταβληθεισών από τις εθνικές βαλκανικές επιτροπές προσπάθειών για τη βελτίωση του ψυχικού κλίματος», έγραφε συνεχώς τον επιστημονικού περιοδικού της Αριστεράς *Σύγχρονα Θέματα*, υπερετιμώντας κάτω το ρόλο των επιτροπών αυτών [Κολυβά Θ. (1965), σελ. 337].
 29. Τον Ιούλιο 1964, με την ευκαιρία επίσκεψης του Στ. Μερχούρη στην Κύπρο, είχε ισορροπεί και εκεί μια Επιτροπή για τη Βαλκανική Συνεννόηση (*Αιγή* 16-7-1964).
 30. Εισηγητές οι Ευελπίδης (Ελλάδα), Cristureanu (Ρουμανία), Staynov (Βουλγαρία) και Sahović (Γιουγκοσλαβία) [*Αιγή* 12-5-1965].
 31. *Αιγή* 14-5-1965 (σχόλιο) και *Νέα Οικονομία* αρ. 5 (221), Μάιος 1965, σελ. 394, σχόλιο. «Η βαλκανική συνεργασία».
 32. Για την έκτη διάσκεψη βλέπε *Αιγή* 22 και 24 ως 26-5-1966 (απεσταλμένος ο Σπ. Λιναρδάτος) και *Το Βήμα* 24 ως 26-5-1966 (απεσταλμένος ο Χ. Μπουσιμπονέλης). Βλέπε επίσης Κολυβά Θ. (1966), Paraschiv C. (1989), σελ. 53-54. Το ανακοινωθέν δημοσιεύθηκε στη *Rabotnichesko Delo* 26-5-1966 και αναπαράγεται ως το έγγραφο αρ. 69 στο *Vünshna Politika na NRB* (1970), τ. 2, σελ. 229-232. Τα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας στη διάσκεψη αυτή ήταν: Στ. Μερχούρης (πρόεδρος της Κίνησης), Περ. Αργυρόπουλος (πρώην υπ. Εξωτερικών), Γ. Ευαγγελίδης (διευθυντής της εφημερίδας *Δημοκρατική Αλλαγή*), Δ. Βάκας (στρατηγός ε.α.), Γ. Αλεξιάδης (δικηγόρος), Μ. Στυλιανόπουλος, και Θ. Κολυβά

(πρόεδρος της Ένωσης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου).

33. Penkov S. (1967), σελ. 49. Στο θέμα αυτό – που το αποκαλεί «Βαλκανική Ομοσπονδολογία» – αναφέρεται και η έκθεση της Θάλασσας Κολυβά, για τις εργασίες της διάσκεψης στα Σίγγχωνα Θέματα (1966, σελ. 432-433). Ωστόσο, η αρθρογράφος φαίνεται να παίρνει τις αποστάσεις της από την ιδέα υπογραμμίζοντας με αρκετά ασαφείς διατυπώσεις ότι «ανήκ(ει) στη σφαίρα της θεωρίας και δεν εκφράζ(ει) υπεύθυνες γνώμες».
34. Η παράγραφος για την οικονομική συνεργασία έχει ως εξής: «Η συνεχής ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών και η βελτίωση των σχέσεων ανάμεσα στα κράτη της περιοχής των Βαλκανίων, εννοούν την εντατικοποίηση και διαφοροποίηση των εμπορικών ανταλλαγών. Οι βαλκανικές επιτροπές διατίθενται να στηρίξουν κάθε πρωτοβουλία και να ενθαρρύνουν κάθε προσπάθεια σε αυτή την κατεύθυνση».
35. Δεν είναι σαφές αν οι ρουμανικές επιφυλάξεις αφορούσαν και την απουσία τουρκικής αντιπροσωπείας.
36. Paraschiv C. (1989), σελ. 55.
37. Στον οικονομικό τομέα, λ.χ., το ενδιαφέρον των συζητήσεων περιορίζεται βασικά στη δημοσιοποίηση των γενικών σχετικών προτάσεων των κομμουνιστικών καθεστώτων.
38. Χότζα Ε. (1985), σελ. 70. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1962, στο πλαίσιο της ρήξης Τιράνων-Μόσχας αλλά και της κρίσης στις ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις, η ελληνική διπλωματία είχε αναλάβει ορισμένες πρωτοβουλίες για αποκατάσταση των σχέσεων με την Αλβανία. Οι πρωτοβουλίες αυτές δεν απέδωσαν.
39. Αυγή 31-12-1961.
40. Σχόλιο της 12-1-1962 που δημοσιεύθηκε στην Αυγή 13-1-1962.
41. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται από τον Τούρκο Ο. Sander (1969), ο οποίος επισημαίνει ότι η απουσία της Τουρκίας από τις συσκέψεις αυτές άφησε το πεδίο ελεύθερο στην Ελλάδα να προωθήσει τις θέσεις της. Ο Sander θεωρεί επίσης ότι το Κυπριακό υπήρξε ένας από τους βασικούς λόγους για τον οποίο οι ελληνικές κυβερνήσεις επέτρεψαν την ελληνική συμμετοχή στις συσκέψεις αυτές, που κυριαρχούνταν από τα κομμουνιστικά καθεστώτα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαλντέν Σ., *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες 1950-1967: Οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991, τ. 2.
- Ευαγγελίδης Γ., «Βαλκάνια: Δυνατότητες οικονομικής συνεργασίας», *Ελληνική Αρσενά*, αρ. 1, Αύγουστος 1963, σελ. 68-70.
- Κολυβά Θ., «Από την 5η συνάντηση των εθνικών επιτροπών για τη Βαλκανική Συνεννόηση», *Σίγγχωνα Θέματα*, χρόνος Γ', τ. 15 (1965), σελ. 336-338.
- Κολυβά Θ., «Μια νέα εποχή στα Βαλκάνια», *Σίγγχωνα Θέματα*, χρόνος Δ', τ. 22, Ιούλιος-Αύγουστος 1966, σελ. 431-434.
- Χότζα Ε., *Δύο φίλοι λαοί*, Εκδ. Πιναήτης, Αθήνα 1985, σελ. 287.

- Déclaration du Comité albanais pour la compréhension balkanique*, 15 Mars 1962, Tirana 1962, σελ. 18.
- Kiossev D., «La coopération balkanique», *Temps Nouveaux*, No. 13, 28 Mars 1962, σελ. 13-14.
- Lambrev K., *Balkanski Paraleli. Misli i Zapiski na Diplomata* [Βαλκανικές παράλληλοι. Σκέψεις και αναμνήσεις ενός διπλωμάτη], Partizdat, Sofiya 1973, σελ. 231 (στα βουλγαρικά).
- Lazarov M., «Khronika na Vunshnopoliticheskata Dejnost na NR Bulgariya na Balkanite (1944-1973)» [Χρονικό της δραστηριότητας της Α.Δ. Βουλγαρίας στα Βαλκάνια στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής (1944-1973)], σελ. 217-277 in *Deveti Septemvri i Balkanite* [Η Ενάτη Σεπτεμβρίου και τα Βαλκάνια], Bulgarska Akademiya na Naukite, Institut za Balkanistika, Izd. na BAN, Sofiya 1974, σελ. 279 (στα βουλγαρικά).
- Paraschiv C., «Sur l'activité des comités de coopération balkaniques», Vol. XXIII, No 1, *études internationales*, Vol. XXIII, No. 1, Janvier-Février 1989, σελ. 45-56.

- Penkov S. *Mirno Sotrudnichstvo na Balkanite* [Ειρηνική συνεργασία στα Βαλκάνια], Nacionalen Komitet za Zashchita na Mira, Sofiya 1967, σελ. 50 (στα βουλγαρικά).
- Quelques aspects des possibilités de collaboration économique des pays balkaniques*, Γιουγκοσλαβική εισήγηση στη Γ' Βαλκανική Διάσκεψη, Βουκουρέστι Μάιος 1963, σελ. 6 (δακτυλογραφημένο κείμενο που μας δόθηκε στην έδρα της Γιουγκοσλαβικής επιτροπής στο Βελιγράδι).
- Sander O., *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye (1945-1965)* [Οι βαλκανικές εξελίξεις και η Τουρκία (1945-1965)], Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakultesi Yayinlari No. 276, Sevinc Matbaasi, Ankara 1969, σελ. 194 (στα τουρκικά).
- Vunshna Politika na Narodna Republika Bulgariya* [Εξωτερική πολιτική της Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας], *Sbornik ot dokumenti i materialy v dva toma*, Ministerstvo na Vunshnite Raboti na NRB, Nauka i Izkustvo, Sofiya 1970, σελ. 622 + 571 (στα βουλγαρικά).

G. Deschamps

στους δρόμους της Μικρασίας

Οδοιπορικό 1890

Χίος - Σμύρνη - Αίδη - Έρζεκ - Κελε - Πασαλί

Μετάφραση: Γ. Καρανίσι

Πρόλογος-επίλογος: Γ. Γ. Καρανίσι

Τροχαλία

Gastón Deschamps
στους δρόμους της Μικρασίας
(ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ 1890 ΧΙΟΣ ΣΜΥΡΝΗ ΑΙΔΙΝΙ - ΕΦΕΣΟΣ ΚΑΡΙΑ - ΠΙΣΙΔΙΑ)

- Μια συναρπαστική περιήγηση σε χώρους μαγικούς, φορτισμένους με ιστορία χιλιετηριδίων, όταν ακόμη έσφυζαν από τη δημιουργικότητα του ελληνισμού.
- Ο ελληνιστής και αρχαιολόγος Deschamps δεν «περιηγείται» αλλά η ελληνομάθειά του και η πολυετής παραμονή του στην Ελλάδα και στη Μικρασία του επιτρέπουν την ακριβή περιγραφή, τη διεισδυτική ανάλυση και τέλος την εξαγωγή συμπερασμάτων για την Οθωμανική Τουρκία, το ρόλο του ελληνισμού, τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες των Ελλήνων και των Αρμενίων. Έτσι λοιπόν, οι γοητευτικές περιγραφές τόπων, τοπίων και ανθρώπων συμπληρώνονται από σκέψεις και παρατηρήσεις εξαιρετικής σημασίας.

Σελ. 344, 79 έγχρωμες & ασπρόμαυρες φωτογραφίες και εκτός κειμένου δυο πανοράματα πολύπτυχα της Σμύρνης, ένα της Αττάλειας, ένας τοπογραφικός χάρτης της Σμύρνης και πέντε έγχρωμες κάρτες, 3.500 δρχ.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΤΡΟΧΑΛΙΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Γριβαίων 5 (Πάροδος Σκουφά 64) 106 80 Αθήνα, Τηλ. 36.46.426